

Valsgärde

Sommaren 1926 var två arkeologer sysselsatta med en mindre undersökning i Gamla Uppsala kyrka. Det man framför allt var intresserad av var att finna rester efter det gamla hednatemplet. En dag blev de tillfrågade om de ville undersöka några egendomliga avlånga gropar i den stora kullen vid Valsgärde tre kilometer norrut

Sune Lindkvist har skrivit om hur det gick till: ”Det var socknens ’kung’, häradsdomaren E.E. Eriksson i Fullerö som ville ha klarhet om deras mening. Disponenten Petrus Hübinette i Uppsala tjänstgjorde som ’sammankallande ledamot’ i den lilla expeditionen. I Fullerös Ford skakades vi snart fram till stället.” När arkeologerna kom fram kunde de konstatera inte bara att kullen innehöll ett antal raka långsmala sänkor utan också några mindre gravhögar som är vanliga i trakten. Sannolikt gällde inte den vanliga förklaringen till de avlånga nedsänkningarna, att det skulle vara fråga om gamla raserade potatiskällare. Det var ju inte fråga om någon enstaka grop. Tankarna gick i stället till Vendels kyrkogård där man i samband med att den vidgades år 1881 hade funnit ett antal båtgravar. När det sedan visade sig att jordägaren i Valsgärde i samband med grustag i kullen hade hittat skelettdelar av häst och delar av betsel från vikingatid var saken klar. Vid båtgravarna vid Vendel hade man nämligen i allmänhet funnit hästar i eller omkring båten.

Uträvningarna

De arkeologiska grävningarna kom igång våren 1928 och fortsatte sedan med ett uppehåll under några år på 1940-talet fram till 1952. Det var många generationer arkeologistuderande i Uppsala som fick sina praktiska kunskaper i grävningsteknik vid Valsgärde. På gamla foton kan man se dem i de vita sommarstudentmössorna som togs på vid Valborg. Vid den båtgrav som just höll på att grävas ut fanns en stor träställning. Varje fynd skulle noggrant mätas in både i planet och i höjdd. Därför var mätstänger upphängda i träställningen. På så sätt kunde man efteråt rekonstruera exakt hur de olika föremålen låg i förhållande till varandra. Valsgärdegrävningarna innebar ett stort steg framåt i den arkeologiska grävningstekniken.

Valsgärde

Kullen och gravarna

Valsgärdekullen ligger helt nära Fyrisån. När man en somardag går uppför kullen slås man av alla blomdofterna. Här finns tom äkta timjan! Växtligheten är dock låg, underlaget är mager moränjord. Kullen är naggad av tre grustag. I kullens sydvästra del, snett mellan två av grustagen och i riktning mot Fyrisån, finns en rad avlånga nedsänkningar. Längre upp på kullen finns ytterligare tre. Det är spåren efter sammanlagt 15 båtgravar. Förutom dessa fanns ett 60-tal enkla brandgravar, ett antal kist- eller kammargravar samt ett antal kistgravar enligt kristen sed orienterade i öst-västlig riktning. Begravningarna härrör från många hundra år. Kammargravarna är från folkvandringstid (400-550), båtgravarna från vendeltid (550-800) och från vikingatid (800-1050) medan de kristet influerade gravarna härrör från vikingatidens slut eller tidig medeltid. Brandgravarna är i allmänhet samtida med båtgravarna, alltså från vendel- och vikingatid.

De säkerligen en gång rika kammargravarna från folkvandringstid i Valsgärde och det närbelägna något äldre från Fullerö plundrades i gammal tid, antagligen under 500-talet. Men båtgravarna i Valsgärde från vendel- och vikingatid lämnades i fred. Detta antyder en lång period av fred och rättssäkerhet. Detta är den första indiciet på det sociala sammanhang som båtgravarna representerar.

Båtgravarna

Båtgravarna bestod av försänkningar i vilken en cirka 10 meter lång klinkbyggt båt hade lagts. Efteråt hade man byggt ett tak ovanför varefter allt täckts med jord. Det var alltså en betydligt mindre båt än de stora vikingaskepp som man funnit i Oseberg och Gokstad i Norge. Kyrkbåtarna på Siljan är nära släktingar till båtarna från Valsgärde. Valsgärdebåtarnas storlek innebar att de närmast var avsedda för färder på åar och insjöar i Mälardalen. Själva båtarna var inte bevarade, men rader med nitar visade var de hade legat.

Den döde - det var i Valsgärde alltid en man - var placerad midskepps eller i bakre delen av båten. I övrigt var båtarna lastade som om de skulle ut på en längre färd. I fören fanns proviant och köksredskap. Det var bl a fråga om kittel, grytgaffel, stekspett och eldbock.

I närheten av den döde låg spelbräde och tärningar samt matskålar och dryckeskärl. Här fanns också den dödes vapen - svärd, huggknivar, pilar, svärdsgehäng och bälten. Här har också pilbågen legat, men den var av naturliga skäl inte bevarad. Dessutom hade den döde med sig en cirka 4 meter lång lans. Här återstod endast lansspetsen som återfanns i båtens för. Sköldarna, ofta tre stycken, var placerade ovanför den döde. I de fall det fanns en hjälm låg den närmare fören (hjälmarna finns inte nedlagda i de vikingatida gravarna). Den döde hade vidare med sig verktyg av olika slag, t ex yxa och sax. Vapnen från vendeltid var genomgående mer praktfulla, men också mindre funktionella, än de från vikingatid.

Utanför båten låg slaktade hästar och andra kreatur. Den döde hade således också möjligheten att ta sig fram på häst. En liten detalj är broddarna i hovarna. Hästen användes ju också vintertid. När sjöarna och åarna var frusna var hästen det viktiga transportmedlet. Den symboliska betydelsen av båten är viktig, men vi kan också se det som en ryttargrav.

Båtgravarna ses som rännor i marken

En sak som inte är ointressant i sammanhanget är att de nedlagda föremålen var slitna och lagade. Det var alltså inte nya fina föremål som lades ner. På motsvarande sätt bestod provianten inte alla gånger av de finaste bitarna av djuren.

Två av båtgravarna är från 600-talet, tre från 700-talet och de övriga från vikingatid. Det visar sig att antalet gravar motsvarar en per generation under denna långa tidsrymd. En tolkning av detta kan vara att de som begravts i båtgravarna, de må vara storbönder, småkungar eller hövitsmän har haft en värdighet som gått i arv från far till son. Det faktum att båtgravarna inte var plundrade tyder dessutom på stabila förhållanden under denna långa tidsrymd på 500 år.

De enkla brandgravarna som är samtida med båtgravarna tyder på att kvinnorna inte hade samma höga status. Detta är något som annars inte är utmärkande för denna del av förhistorien. Kanske vi kan säga att båtgravarna i sig utgör en starkt avvikande företeelse i förhållande till den övriga begravnings-seden under de aktuella tidsskedena.

Valsgärde och Gamla Uppsala

Det är ju blott 3 kilometer mellan Gamla Uppsala och Valsgärde. Hur har relationen varit mellan denna centralort i Sveariket och båtgravfältet? Den första observationen är att högarna i Gamla Uppsala huvudsakligen tillhör en tidigare period än båtgravfältet.

Storhögar förekommer inte bara i Gamla Uppsala. Det finns flera stycken i Uppland och de ligger oftast i anslutning till en Husby-gård. Ett exempel är Ottarshögen i Vendel, ett annat Nordians hög i Åshusby. Husby-gårdarna var de kungliga domänerna. Kungen hade i forntiden till sitt förfogande Uppsala öd, det godscomplex som försörjde honom och hans följe. Kungen befann sig inte hela året i Gamla Uppsala utan ambulerade i stället mellan de olika kronogods. I stället för att transportera maten och andra förnödenheter till ett centrum följde kungen, hans tjänare och soldater ett cirkulationssche-

ma mellan de olika husbyarna. På så sätt var kungamakten också närvarande i olika delar av riket.

Uppkomsten av båtgravfältet kan således innebära att det varit fråga om en decentralisering av makten och att kungarnas inflytande har minskat. Möjligen har kungamakten helt ersatts av ett system med lokala styresmän. Teorin stöds av att det finns flera båtgravfält vid sidan om det i Valsgärde. Innan jag kommer in på detta bör det kanske understrykas att det faktum att kungarna har fått mindre påfallande begravingar under vendeltid inte nödvändigtvis återspeglar ett minskande inflytande eller att kungamakten helt upphörde under en period. Däremot är naturligtvis uppdykandet av båtgravfälten en märklig händelse som antyder uppkomsten av andra maktgrupperingar. Dessa kan emellertid ha varit av feodal natur i den meningen att de ytterst gick tillbaka på kungamakten.

De övriga båtgravfälten

Valsgärdegravfältet är på intet sätt unikt. Det har redan nämnts att man tidigt upptäckte ett båtgravfält vid Vendel. Serien av båtgravar startar här redan på 500-talet, men i övrigt täcker detta gravfält samma period som Valsgärde, alltså vendel- och vikingatid. Dock bör det påpekas att skeppssättning- en av trästolpar på Valsgärde är från 500-talet. Följer man Vendelån (som förenar sig med Vattholmaån och blir till Fyrisån) nedströms från Vendel kommer man så småningom till Valsgärde och därefter till Ultuna med ännu ett båtgravfält. Efter ytterligare någon mils båtresor söderut kommer man fram till Fyrisåns utlopp i Mälaren och kort därefter till Tuna i Alsike med ytterligare ett båtgravfält. Märkligt är vidare att det även i Gamla Uppsala (Prästgården) finns ett båtgravfält. Båtgravfälten bildar nästan ett system. Även om de inte är fullständigt samtida så omspannar de i huvudsak samma period. I de fall som en fullständig serie saknas kan detta möjligen förklaras av anläggningsarbeten av olika slag. Valsgärdegravfältet är unikt på så sätt att det sannolikt endast obetydligt blev skadat innan de vetenskapliga grävningarna vidtog.

Det är emellertid inte bara i Uppland som det förekommer båtgravar. Vid Tuna i Badelunda i Västmanland finns det ett båtgravfält som är en spegelbild av det i Valsgärde på så sätt att endast kvinnorna fått denna heder, medan männen fått den enklare brandbegravningen. Detta antyder en arvsföljd på kvinnosidan i Badelunda medan det var manlig arvsföljd i Valsgärde.

Tuna och Husby

En likhet mellan de omnämnda båtgravfälten är emellertid att de i allmänhet är knutna till tunagårdar. Jag har tidigare talat om husbyarna som de kungliga domänerna. I närheten av husby-gårdarna finns det emellertid ofta gårdar med tunanamn. Det är emellertid endast ett litet fåtal av alla tunagårdarna som har ett båtgravfält. Och i Valsgärdes fall är det inte känt om det har legat en gård med tuna-namn i dess omedelbara närhet. Trots dessa reservationer verkar det som om husby- och tuna-gårdarna har bildat ett parallellsystem vars exakta innebörd dock är okänd.

Kungagraven i Sutton Hoo

Förutom båtgravfälten norr om Mälaren finns det ett stort antal exempel på båtgravar i övriga Sverige och i Skandinavien. Berömda är de förut omtalade vikingatida båtgravarna i Oseberg och Gokstad i Norge samt Sutton Hoo-graven vid Suffolks kust nordost om London. Sutton Hoo har daterats till

början av 600-talet, alltså i stort sett samtida med begynnelsen av båtgravfältet vid Valsgärde. Än mer fantasieggande är emellertid att den konstnärliga utsmyckningen på många av föremålen som är nedlagda i Sutton Hoo så nära överensstämmer med den uppländska från samma tid. Någon form av förbindelse måste ha förekommit mellan Sutton Hoo och Uppsalatrakten.

Det är främst båtbegravningen i sig, hjälmen och skölden som ger anknytningen till de vendeltida båtgravarna i Uppland. På hjälmen finns pressblecks-ornamentering av samma typ som uppländska vendelidshjälmar. Ett starkt indicium på att de uppländska hjälmarna kan ha varit tillverkade inom landet är de i Björnhovda på Öland funna matriserna för tillverkning av pressbleck av den typ som förekommer på dessa hjälmarna.

På motsvarande sätt visar skölden i sina ornamentala detaljer stark likhet med sköldarna från Vendel. På skölden finns t ex spår efter en fågelfigur som kan ha liknat den på sköldar från Vendel och Valsgärde (den s k Vendelkråkan, sannolikt en stiliserad örn). Ett drakbeslag på Sutton Hooskölden för tankarna till motsvarande beslag på de svenska sköldarna. Slutligen har man bland spåren efter den engelska skölden funnit dekorativa ribbor av förgyllt bronsbleck där flätmönstret är till förväxling likt det på skölden i Vendel 12.

Valsgärde i ett vidare sammanhang

Det faktum att det förutom Valsgärde finns ett stort antal exempel på båtgravar i Sverige och utomlands innebär att det var en vitt spridd sed. Det fanns antagligen starka religiösa och sociala motiv bakom gravformen. Båten hänger ju nära ihop med kulten av gudarna Njord och Frö och har således stark koppling till både sjöfart och fruktbarhet. Båten kan också symbolisera transportmedlet på färden till dödsriket. Det kan både vara fråga om en begravning av Valsgärdetyp och en begravning där både båten och det övriga gravgodset bränns. Ett exempel på det senare har vi faktiskt en ögonvittnesskildring av. Araben Ibn Fadlan ingick åren 921-922 i en delegation till Volgabulgarerna. Där kom han i kontakt med nordbor och fick också bevittna eldbegängelsen av en död nordisk hövding. Hans skildring är mycket detaljerad och bitvis rätt makaber.

Båtbegravningar var således vida spridda. Men skicket i sig innebär också som redan nämnts en stark lokal tradition. Det var en tradition på två sätt; dels genom att huvudmannen i var generation begrovs på detta sätt, dels genom att föremålen återspeglade traditioner långt tillbaka i tiden. Det är här de vendeltida hjälmarna funna i Vendel och Valsgärde kommer in. Det märkliga är att varken de eller hjälmen från Sutton Hoo liknar de samtida kontinentaleuropeiska hjälmarna. Den engelska och de svenska hjälmarna går med sin kam i stället tillbaka till den romerska kejsargardeshjälmen modell år 400. Den kamlösa hjälmen från grav nr 4 i Vendel har en ännu tidigare förlaga, den hjälm som bars av Konstantin den store i början på 300-talet.

Varför bar inte de som begrovs i Vendel och Valsgärde de för tiden moderna hjälmarna, utan hjälmarna som varit ur mode i flera hundra år? Vi kan naturligtvis inte vara säkra på sammanhanget, men troligen har förfäder till dem som begrovs i Vendel, Valsgärde och andra svenska båtgravfält tjänstgjort i den romerska armén. Särskilt mot slutet av det västromerska

rikets dagar var det mycket vanligt att man använde sig av germanska soldater. De återfanns även högt upp i graderna och i kejsarens närhet, i det kejserliga livgardet. Soldater rekryterade från Norden måste ha varit extra attraktiva eftersom de sannolikt var pålitligare än germaner rekryterade närmare den romerska gränsen. De senare kunde ju ha dubbla lojaliteter.

Så en stark familjetradition kan ligga bakom båtgravfälten. Tidiga medlemmar av ätten hade förvärvat kunskap om militär organisation genom sin tjänstgöring i den romerska armén. Denna erfarenhet fördes över från generation till generation. Men i traditionen ingick också föremål som till sin form gick tillbaka till förfädernas tjänstgöring utomlands.

En av gravkullarna vid Valsgärde

Det är emellertid svårt att tänka sig båtgravfälten enbart som en återspeglning av militära förhållanden. Den ekonomiska styrka som begravningarna representerar bör ha en delvis annan förklaring. De uppländska båtgravfälten med sitt läge vid Fyrisån och vid Mälaren följer tillsammans vattenleden upp mot de stora skogsområdena i norra Uppland. Härifrån, från sydöstra Dalarna och från Gästrikland hämtade man myrmalm som råvara för järnframställningen. Detta i förening med jakten på pälsdjur innebär att de som behärskade handeln med järn, pälsverk och andra produkter norrifrån antingen kunde sälja dem i närområdet eller exportera dem och i stället importera utländska lyxprodukter, framför allt från Frankerriket. Handeln har i så fall under vendeltid eventuellt gått via Helgö i Mälaren. De begravda krigarna kan, särskilt under vendeltid, ha spelat en viktig roll i samband med exploateringen och handeln med dessa åtråvärda varor.

Svaret på frågan om vilka som begravdes på båtgravfälten är kanske därför att de både var krigare, storbönder och entreprenörer i exploateringen av och handeln med järn och pälsverk. I så fall är detta en parallell till Salsta där de båda byggherrarna, Nils Bielke d ä och hans sonson Nils Bielke d y, under 1600-talet var höga civila och militära ämbetsmän. Men den långsiktiga ekonomin bars upp av det stora godskomplexet och av järnhanteringen.

Claes-Henric Siven

Lästips

Upptäckten av båtgravfältet i Valsgärde har skildrats av Sune Lindqvist i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1946, sid 201-221.

Bakgrunden till båtgravfälten och traditionerna bakåt i tiden diskuteras av Bertil Almgren i *Den Svenska Historien* (1966), del 1, sid 124-133.

Båtgravfälten behandlas från olika utgångspunkter i boken *Vendeltid*, utgiven av Statens Historiska Museum 1980. Här kan särskilt rekommenderas artiklar av Bertil Almgren, Greta Arwidsson, Angela Evans, Agneta Lundström och Bengt Schönbeck.

En rik källa när det gäller svensk arkeologi, och då även vendeltid och båtgravfälten är Mårten Stenbergers *Det Forn-tida Sverige* från 1964.

Sutton Hoo-fyndet väcker många frågor. Den som vill dyka ner i problematiken hänvisas till Rupert Bruce-Mitford *The Sutton Hoo Ship Burial - A Handbook* utgiven av British Museum 1972 och 1979.

De moderna forskningsresultaten, bl a när det gäller båtgravarna och deras samband med järnhantering och handel, är sammanfattade i Göran Burenhult (red) *Arkeologi i Norden*, del 2, 2000.

Åke Hyenstrands bok från 1996, *Lejonet, draken och korset*, innehåller en ingående redovisning av diskussionen kring riksbildningen i Sverige. Här diskuteras också den roll som Valsgärde kan ha spelat i sammanhanget.